

ontwikkelingen op lange termijn wijst, gaat zijn sympathie duidelijk uit naar de opstandelingen en beschouwt hij hun verzet juist als een antwoord op het falen van de revolutionaire staat.

Zulke fundamentele accentverschillen hoeven zeker niet te worden betreurd. Ze zijn ook onvermijdelijk in een land waar tegenovergestelde beoordelingen van het Franse bewind nog steeds aan de basis van regionale identiteitsgevoelens liggen. Veeleer mag het als een prestatie worden beschouwd dat een twintigtal auteurs uit de verschillende Belgische gemeenschappen er hier in geslaagd zijn een boek te publiceren met een totaalbeeld dat een duidelijke samenhang vertoont, ondanks accentverschillen per auteur en natuurlijk per regio. Enkele bijzonderheden die bijna alle auteurs gemeen hebben vielen mij daarbij als Nederlands lezer op. Op de eerste plaats natuurlijk dat de Noordelijke Nederlanden als buurland bijna geheel in dit boek ontbreken, in volmaakte tegenstelling tot het alomtegenwoordige Frankrijk. Weerspiegelt dit een feitelijk gebrek aan betrekkingen? Of is het een gevolg van een historiografische optie, bekend voor Wallonië, maar hier ook geldig voor Vlaanderen? Misschien hangt het ook samen met de grote politieke nadruk die hier op de eerste jaren van de periode is gelegd (1792-1799), terwijl Consulaat en Keizerrijk veel meer cursorisch en thematisch worden behandeld, en daarnaast duidelijker in een lange termijn-perspectief worden geplaatst.

Een tweede opvallende trek van alle bijdragen is de worsteling met de eenheid van het onderzoeksveld. Er bestond nog geen België toen de zeven toekomstige staatsdelen (de Oostenrijkse Nederlanden, Luik, Stavelot-Malmédy, Bouillon, Kessenich, Rekheim en Fagnolle) werden samengevoegd en bij Frankrijk ingelijfd. Die inlijving zelf bemoeilijkte de vorming van een nationaal bewustzijn onder inwoners van streken die zich nooit op elkaar betrokken hadden gevoeld. Er zijn wel enkele initiatieven geweest om reeds toen een Belgische staat van de huidige omvang te vormen, maar of die gedragen werden door de publieke opinie is hoogst twijfelachtig. De incongruence van een samenvattende studie overeen gebied dat geen eenheid was vinden we bij bijna alle auteurs op de een of andere wijze verwoord. De negatieve oplossing van bijvoorbeeld Pirenne, wiens geschiedverhaal de eenheid in het gemeenschappelijk juk van de overheersing zocht, is niet echt houdbaar gezien de per regio en sociale groep sterk uiteenlopende reacties op het Frans bewind. Terecht wijst deze bundel ook duidelijk op de per saldo positieve economische en bestuurlijke ontwikkeling in de bewuste periode. De bundel houdt zo ondanks alles iets kunstmatigs.

Het werk is zeer royaal geïllustreerd, met bekend, maar ook veel onbekend materiaal. Wel valt op dat de illustraties bijna steeds aan de tekst toegevoegde plaatjes zijn en niet zelf tot uitgangspunt van analyse worden genomen. Enigszins paradoxaal moet de bijdrage over het revolutionaire feest het als een van de weinige zelfs zonder illustraties stellen. Jammer tenslotte dat er bij een zo vorstelijk uitgegeven werk geen algemene literatuuropgave en geen register afkonden.

Willem Frijhoff

F. van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19e en vroeg-20e eeuw* (Dissertatie Wageningen 1992, AAG Bijdragen XXXIII, NiDi rapport XXXI; 's-Gravenhage: Stichting Nederlands interdisciplinair demografisch instituut, Wageningen: Landbouwwuniversiteit, afdeling agrarische geschiedenis, 1992, 654 blz., f50,-, ISBN 90 70990 39 3).

Het kloeke proefschrift van Van Poppel is de vrucht van een jarenlange studie en verraadt de hand van een ervaren onderzoeker. Menig 'assistent in opleiding' zou één van de twee delen

waaruit het boek bestaat, zonder problemen als zelfstandige dissertatie kunnen gebruiken. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Van Poppels doctorstitel met het epitheton 'cum laude' werd gesierd.

Met deze woorden is de toon gezet van de bespreking. *Trouwen in Nederland* is een indrukwekkend boek en zal ongetwijfeld als een standaardwerk gaan gelden in de Nederlandse historische demografie. Maar wat biedt het nu precies? Deel I is gewijd aan de huwelijksluiting in Nederland tussen 1812 en 1930. Als eerste verkenning dient een hoofdstuk over de ontwikkeling van huwelijksfrequentie en huwelijksleeftijd in de negentiende en twintigste eeuw op landelijk niveau. Een wezenlijk onderdeel van Van Poppels studie is dat hij steeds ook de 'opvattingen' beschrijft, die hij afleidt uit juridische en volkskundige teksten, maar ook uit zegswijzen etcetera. Dat levert een boeiend hoofdstuk op waarin tevens de wettelijke bepalingen de revue passeren. De aanloop voor het empirisch onderzoek wordt voltooid met een behandeling van de theoretisch-historiografische achtergrond, waarin E. W. Hofstee prominent figureert.

Wat wij ontberen, aldus Van Poppel, is een onderzoek gebaseerd op individuele data waarmee de sociale en regionale verschillen adequaat bestudeerd kunnen worden. Daarom neemt hij zelf voor de periode 1812 tot 1912 de huwelijksakten uit vijftien over het land verspreide gemeenten. Op deze empirische basis kan hij een aantal wetenschappelijke en contemporaine misvattingen rechtzetten. De structurele daling van de huwelijksleeftijd bijvoorbeeld treedt pas op na 1860-1870. De oorzaak daarvan ligt eerder in een algemene welvaartsstijging dan in Hofstees concept van een proletarisch huwelijkspatroon. Ook het verwijt van de middenklasse dat arbeiders onverantwoord vroeg trouwden, blijkt een vooroordeel.

In het slothoofdstuk van deel I worden met behulp van een multivariate analyse de regionale verschillen in huwelijksluiting (1850-1930) bestudeerd. Hofstees agrarisch-ambachtelijk voortplantingspatroon en veranderingen daarin blijken niet toereikend. Van Poppel hanteert een model waarin 'beschikbaarheid' van partners, 'haalbaarheid' van het huwelijk en sociale 'wenselijkheid' van het huwelijk als verklarende factoren fungeren. Een belangrijke conclusie is dan dat naast de regionaal-economische situatie de regionaal-kerkelijke patronen al vóór 1900 van belang waren voor de nuptialiteit.

Ook deel II van het boek, over huwelijksontbinding en hertrouwen, begint met een globaal schets van de ontwikkelingen terzake. Vervolgens komen de in deel I al gekozen gemeenten aan bod voor een nadere analyse van verweduwing en hertrouw, alsmede een uitgebreide beschouwing overgangbare opvattingen op dit punt. Aangezien er een groot aantal invloeden werkzaam zijn, is er behoefte aan een omvangrijk databestand om alle kruisverbanden zinvol te kunnen bestuderen. Gouda en Breda fungeren in een apart hoofdstuk dan ook als *case-studies* (periode 1850-1879 en 1850-1889). Zowel de beschrijving als de verklaringen krijgen nu voldoende diepgang. Het gebruik van *proportional hazards*-modellen bij het voorspellen van hertrouw is een betrekkelijk novum in de Nederlandse historische demografie. De conclusie is niet nieuw: jonge, kinderloze weduwen en weduwnaars maakten de meeste kans op een nieuwe start.

Alhoewel het merendeel van de huwelijksontbindingen in de door Van Poppel bestudeerde periode het gevolg was van het overlijden van een van de partners, beleefte het aantal echtscheidingen in de tweede helft van de negentiende eeuw een gestage groei. Ook op dit punt wordt de lezer eerst geconfronteerd met een schets van de opvattingen. De juridische kaders krijgen daarbij ruim aandacht. Weer vindt Van Poppel op creatieve wijze een gedegen basis voor een empirisch onderzoek, dit maal in Den Haag in de periode 1850-1882.

Het zal na deze beschrijving duidelijk zijn dat wie zich in de toekomst bezig zal houden met het huwelijk in negentiende- en twintigste-eeuws Nederland niet om dit boek heen kan. Dat wil

niet zeggen dat de auteur definitief het gras weggemaaid heeft voor de voeten van andere onderzoekers. Zo heeft hij weliswaar een bewonderenswaardige hoeveelheid kwantitatief en kwalitatief materiaal doorgewerkt en gepresenteerd, maar de wijze waarop dat aan elkaar gerelateerd wordt verdient nadere bezinning. Ook blijft na lezing de vraag hangen in hoeverre de steeds wisselende onderzoeksplaatsen en -perioden de bevindingen hebben gekleurd. En dan is er nog de eeuwige discussie over de legitimiteit van bepaalde statistische benaderingen voor gedrag. Ik noem slechts de keuze van het percentage katholieken als index voor sociale wenselijkheid van het huwelijk. Met *Trouwen in Nederland* is onze kennis van de laatste twee eeuwen op belangrijke punten bijgesteld en uitgebreid. Dat er over een aantal bevindingen nog wel gediscussieerd zal worden, is eerder een verdienste dan reden voor kritiek. Ook een planoloog als Van Poppel blijkt namelijk in staat deel te nemen aan de 'discussie zonder eind' die ons vak toch is. En dat is als compliment bedoeld.

Th. L. M. Engelen

R. Burggraeve, e. a., ed., *Van rechtvaardige oorlog naar rechtvaardige vrede. Katholieken tussen militarisme en pacifisme in historisch-theologisch perspectief* (Kadoc-studies XV; Leuven: University press, 1993, 312 blz., Bf995,-, ISBN 90 6186 528 X).

De geschiedenis van de katholieke kerk wordt, wat oorlog en vrede betreft, gekenmerkt door drie grote stromingen: de heilige oorlogstraditie, de *bellum iustum*-traditie en het christelijk pacifisme. Vertrekkend vanuit dit gegeven, onderzoeken drie theologen (Johan Verstraeten, Johan De Tavernier en Roger Burggraeve) in nauwe samenwerking met vier historici (Robrecht Boudens, Luc de Vos, Marc Lamot en Luc Vandeweyer) hoe het christelijk denken over oorlog en vrede in zijn diverse deelaspecten evolueerde sinds de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag.

Gemakshalve werd geopteerd voor een indeling van de bundel in een periode gaande van de negentiende eeuw tot de encycliek *Pacem in terris* (11 april 1963) en een periode vanaf deze encycliek tot nu, aangezien deze eigenlijk de verschuiving bezegelde van de dominantie van het begrip 'rechtvaardige oorlog' naar de overheersing van het begrip 'rechtvaardige vrede' in het katholieke vredesdenken. Deze indeling wordt evenwel niet strikt in acht genomen door de auteurs telkens wanneer zij ten behoeve van de stevigheid en/of duidelijkheid van hun studie hetzij prospectief, hetzij retrospectief over het overgangsmoment heen moeten kijken, met als gevolg dat het totaalbeeld van deze bundel, namelijk dat het katholieke denken over oorlog en vrede voortdurend schommelt tussen enerzijds een radicaal pacifisme en anderzijds een denken in termen van rechtvaardige oorlog al naargelang de historisch wisselende omstandigheden, zeer goed naar voren komt.

Boudens, Verstraeten en De Tavernier buigen zich over het officiële kerkelijke vredesdenken. De pausen van Leo XIII tot en met Pius XII waren wel bekommerd om de vredesproblematiek, maar hadden er nog geen organische visie op en hielden vast aan de *bellum iustum*-theorie. Dit terwijl zowel in Europa als in Amerika sedert het begin van de twintigste eeuw pacifistische bewegingen actief waren, zo toont Boudens aan via een drietal concrete voorbeelden. In een volgende bijdrage gaat Verstraeten vanuit theologisch-ethisch standpunt nader in op wat deze *bellum iustum*-theorie toen betekende: een denktraditie die de oorlog zoveel mogelijk wilde voorkomen of tenminste zijn mensonwaardige gevolgen wilde beperken. De Tavernier rondt dit eerste grote thema af met de conclusie dat het kerkelijke vredesdenken zonder evenwel een onvoorwaardelijk pacifisme voor te staan (men erkent het bestaansrecht van democratische rechtsstaten en beseft dat geweld door dreiging met geweld wordt begrensd), sedert de publikatie van *Pacem in terris* alleszins een contextueel en voorzichtig pacifistisch accent poogt te leggen.